

Rzecz o godności, autorytecie i odpowiedzialności nauczyciela w czasach chaosu aksjonormatywnego

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Artykuł porusza trzy wybrane i uznane za ważne zagadnienia odnoszące się do właściwości osoby i zawodu nauczyciela. Stanowią one przedmiot analizy godności, autorytetu i odpowiedzialności nauczyciela.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problemy wynikające z tych zagadnień zostały ujęte w strategię poszukiwań odpowiedzi na pytania o ich strukturę i dynamikę w czasach współczesnego chaosu aksjonormatywnego.

PROCES WYWODU: Proces wywodu sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, czy w czasach współczesnego chaosu aksjonormatywnego godność, autorytet i odpowiedzialność są nadal konstytutywnymi właściwościami zawodu nauczycielskiego, który powszechnie uznaje się nadal za doniosły zawód społecznego zaufania?

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Artykuł przynosi ustalenia dotyczące współczesnego rozumienia takich pojęć jak godność, autorytet i odpowiedzialność nauczyciela w obecnych czasach określanych jako czas chaosu aksjonormatywnego.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Przeprowadzona analiza zmierzała do opisu poznawczego, wyjaśnienia wraz z interpretacją przedmiotu badań oraz aplikacji w postaci pytań otwartych, które zostały skierowane w zakończeniu do czytelnika.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** NAUCZYCIEL; GODNOŚĆ; AUTORYTET; ODPOWIEDZIALNOŚĆ, CHAOS AKSJONORMATYWNY

ABSTRACT

On Teachers' Dignity, Authority and Responsibility in Times of Axionormative Chaos

RESEARCH OBJECTIVE: The article addresses three issues considered significant in relation to teachers' personal characteristics and the teaching profession. The analysis covers: teachers' dignity, authority, and responsibility.

Sugerowane cytowanie: de Tchorzewski, A.M. (2020). Rzecz o godności, autorytecie i odpowiedzialności nauczyciela w czasach chaosu aksjonormatywnego. *Horyzonty Wychowania*, 19(50), 161-176. DOI: 10.35765/hw.1982.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The problems arising from the analysed issues were expressed in the strategy of seeking answers to questions about their structure and dynamics in times of contemporary axionormative chaos.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The process of argumentation focuses on answering the question whether in times of contemporary axionormative chaos dignity, authority and responsibility are still constitutive elements of the teaching profession, which is still widely recognized as an important profession of social trust.

RESEARCH RESULTS: The article presents findings on the contemporary understanding of such concepts as the teacher's dignity, authority and responsibility nowadays, in the period described as the times of axionormative chaos.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The analysis was aimed at cognitive description, explanation and interpretation of the subject of the study and its application in the form of open questions addressed to the reader.

→ **KEYWORDS:** **TEACHER, DIGNITY, AUTHORITY, RESPONSIBILITY, AXIONORMATIVE CHAOS**

Uwagi wstępne

Godność, autorytet i odpowiedzialność stanowiły od zawsze podstawy profesji nauczycielskiej, zwłaszcza od czasu, gdy edukacja stała się powszechna, a formacja nauczycieli odbywała się w specjalnie powoływanych instytucjonalnych zakładach pedagogicznych¹. Stanowiły one niekwestionowane standardy przygotowania zawodowego tych, którzy podejmowali i kontynuowali pracę pedagogiczną. Świadczy o tym analiza programów kształcenia nauczycieli oraz prace badawcze historyków wychowania i pedeutologów.

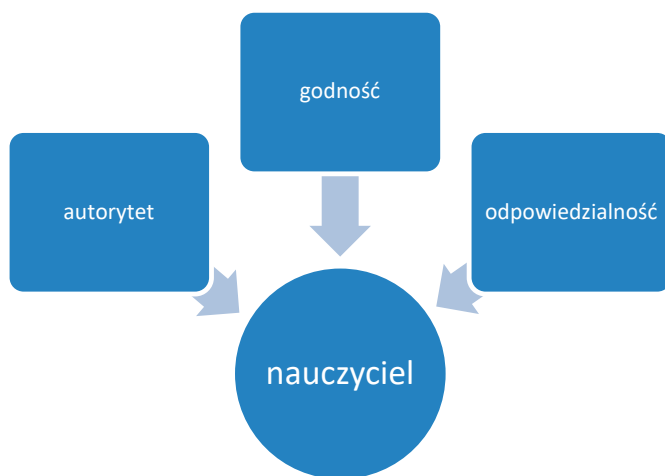
Godność jest terminem, który na ogół oznacza jeden z najważniejszych przymiotów osoby ludzkiej – jej niepowtarzalną wartość, doniosłość, a nawet wspaniałość. Autorytet rozumiany jest jako cecha osób lub instytucji, której jest on przypisany na mocy powszechnego i zarazem społecznego mandatu lub jako rezultat rozeznania w obszarze relacji międzyludzkich. Odpowiedzialność z reguły oznacza wzięcie na siebie skutków własnego działania, do czego człowiek czuje się przymuszony z uwagi na własną postawę moralną lub sytuację prawną, a nawet społeczną. Te trzy walory, jakie winien posiadać nauczyciel, decydują, bodajże w największym stopniu, o jakości jego pracy pedagogicznej. Zdawano sobie z tego sprawę, odkąd nauczanie innych stało się powszechne i społecznie ważne.

Już na przełomie XVIII i XIX w. nastąpiło zapotrzebowanie na coraz większą liczbę nauczycieli szkół nie tylko elementarnych, ale także średnich, zaś proces profesjonalizacji

¹ Np. w seminariach nauczycielskich, pedagogiach, liceach pedagogicznych.

powoduje, że nauczający przekształcają się z warstwy stanowej (stan nauczycielski) w grupę zawodową. Dla wielu kandydatów i wykonawców zawodu nauczycielskiego oznacza to awans społeczny, wejście do warstwy inteligentnej. Wyraźnym efektem tego procesu jest wzrost świadomości samych nauczycieli co do rangi godności osobistej, jak i profesjonalnej, a także społecznego i indywidualnego autorytetu oraz poczucia odpowiedzialności moralnej.

Schemat 1. Nauczyciel: godność – autorytet – odpowiedzialność.

Źródło: opracowanie własne.

Odkąd powszechna edukacja staje się ogólnospołecznym dobrem, następuje rozwój cywilizacyjno-kulturowy, ekonomiczny i gospodarczy świata oraz jego poszczególnych regionów. Edukacja jest czynnikiem sprzyjającym i umacniającym wielopostaciowe procesy globalizacyjne, ruchliwość przestrzenną i społeczną ludzi, wszechobecną wielokulturowość. Należy jednak zdać sobie sprawę z tego, że wspomniane zmiany są równocześnie przyczyną różnorodnych kryzysów, które rzutują na ustawiczne i systematyczne przemiany w sferze obyczajowej, moralno-etycznej, jak i prawnej oraz w wielu innych przestrzeniach codziennego życia. To one przyczyniają się do współczesnego chaosu aksjonormatywnego, przez który rozumiem zjawiska nieładu spowodowane odchodzeniem od przyjętych i utrwalonych wartości, uporządkowanych norm i zasad odnoszących się do różnych obszarów i przestrzeni życia indywidualnego i społecznego; to nadawanie nowych znaczeń wartościom, upowszechnianie się antywartości, które stają się źródłem nowych norm, zazwyczaj różnych, a nawet sprzecznych z dotąd obowiązującymi. Chaos kształtuje odmienne postawy, postępowanie, zachowania, które są nieakceptowane przez społeczność uznającą za jedyne słuszną tradycyjną wizję świata.

Schemat 2. Przejawy chaosu aksjonormatywnego.

Źródło: opracowanie własne.

Chaos aksjonormatywny przyczynia się do: kryzysu prawdy (postprawda, quasi-prawda, kłamstwo podawane za prawdę), relatywizmu moralnego (wartości etyczne i normy moralne przyjmują wymiar względny i subiektywny), nihilizmu etycznego (odrzucając uznawanych powszechnie norm, zasad, wartości natury społecznej, religijnej, estetycznej, etycznej, religijnej, narodowej), demoralizacji (upadek moralności, rozwiążność obyczajów, brak karność i dyscypliny), deprawacji (schodzenie/zejście na drogę niemoralną i aspołeczną, co staje się źródłem dysfunkcyjności i patologii w różnych wspólnotach i grupach społecznych), totalnej wolności (samowola, której nie ogranicza żaden imperatyw w rodzaju dyscypliny, karność, sumiennosci, posłuszeństwa), praktyczny materializm (bezwzględne kierowanie się przekonaniem, że lepiej „mieć” aniżeli „być”).

Powyższe przejawy chaosu aksjonormatywnego stają się swoistym wyzwaniem dla samych nauczycieli, poszukiwaniem przez nich własnego miejsca i roli, jaką mają do odegrania w życiu społecznym, zwłaszcza w zakresie przyczyniania się do rozwoju dzieci i młodzieży. Tymczasem chaos aksjonormatywny rzutuje na życie wszystkich zbiorowości ludzkich, poczynając od niewielkich wspólnot lokalnych, wśród których dotyka on przede wszystkim rodziny i szkołę oraz ich zasadnicze podmioty, czyli rodziców, uczniów i nauczycieli. Stają oni zatem coraz częściej przed kwestią rozumienia godności nauczyciela (por.: Jazukiewicz i de Tchorzewski, 2016), przed problemem i znaczeniem jego autorytetu (por.: de Tchorzewski, 2017) oraz odpowiedzialności (por.: de Tchorzewski, 1998; Rynio, 2019).

W kontekście tego, co powiedziano wcześniej, rodzi się zasadnicze pytanie: czy w czasach współczesnego chaosu aksjonormatywnego godność, autorytet i odpowiedzialność

są nadal konstytutywnymi właściwościami zawodu nauczycielskiego, który powszechnie uznaje się za doniosły zawód społecznego zaufania?

Godność nauczyciela i jej wymiary warunkiem pełnienia misji zawodowej

Godność jest terminem, który na ogół oznacza jeden z najważniejszych przymiotów osoby ludzkiej – jej niepowtarzalną wartość, doniosłość, a nawet wspaniałość. Na ogół pojmuje się ją w trzech aspektach, a mianowicie: 1) godność osobowa, czyli niezniszczalna, immanentna właściwość wrodzona, świadcząca o wartości autotelicznej każdej osoby ludzkiej, która przysługuje bezwarunkowo każdemu człowiekowi; 2) godność osobowościowa to nabyte przez człowieka cechy i cnoty, które świadczą o jego prawości i 3) godność osobista, czyli indywidualne poczucie człowieka o byciu kimś, kto zajmuje ważną pozycję w społeczeństwie.

To, co rozumiemy przez godność osobową, jest na tyle oczywiste, że nie wymaga szerszego komentarza. Pod żadnym pretekstem nie da się pozbawić godności osobowej żadnego człowieka, ani dorosłego, ani dorastającego, ani osoby w wieku senioralnym. Godność osobowa przynależy każdemu bez względu na płeć, orientację światopoglądowo-filozoficzną, polityczną czy religijną. Tymczasem w warunkach chaosu aksjonormatywnego pojawiają się próby, a nawet zagrożenia podważające godność osobową poszczególnych osób, w tym także czynnych nauczycieli. Naganne, zazwyczaj roszczeniowe zachowania rodziców, a także samych uczniów oraz szerszych grup społecznych wobec nauczycieli są przykładem lekceważenia tych, którym powierza się wyjątkowo odpowiedzialne zadania w zakresie wspomaganie dorastających w ich wielostronnym rozwoju. Samo zagrożenie utraty godności osobowej przez nauczycieli powoduje u nich początkowo krótko- lub długotrwałe załamanie psychiczne, zaburzenia w zachowaniu wymagające leczenia i opieki psychiatrycznej, narasta w nich poczucie własnej bezwartościowości, tracą wiarę w skuteczność realizacji zadań pedagogicznych, czego konsekwencją jest rezygnacja z zawodu, co ma się przyczynić do ratowania godności osobowej, ale także osobowościowej, zaś przede wszystkim osobistej.

Godność osobowościowa nauczyciela jest w gruncie rzeczy jego wartością wewnętrzną, która w ustawicznym dążeniu do perfekcji uwyrażnia się w zdawaniu sobie przez niego sprawy, że nie jest kimś lepszym niż inni, lecz zawsze podąża ku niekwestionowanym wartościom ponadczasowym, uniwersalnym i naczelnym; że mimo posiadanej wiedzy nie jest mądrzejszy od innych, lecz uczy się od nich przestrzegania zasad i norm właściwego postępowania; że nie wie wszystkiego o sobie, lecz stara się ustawicznie poznawać swoje „mocne” i „słabe” strony; że nie jest bardziej wartościowy od innych, lecz jest jednym z nich.

Godność osobowościową nauczyciela uwyrażnia jego postawa prawości (de Tchorzewski, 2005, s. 65-76). Prawy nauczyciel to pedagog, który we wszystkich wymiarach, tak życia osobistego, jak i profesjonalnego, kieruje się świadomie uniwersalnymi

i naczelnymi wartościami rozumianymi jako imperatyw postępowania, nienagannymi obyczajami, normami i wzorami zachowań, które stanowią o etosie i specyficznej odrębności społeczno-zawodowej nauczycieli. Prawość nauczyciela uwyrażnia jego wartościowe życie, rozumne działanie oraz kierowanie się prawdą i dobrem. Zmierzenie do prawości jest zadaniem każdego nauczyciela, bowiem już w samym dążeniu wyraża się jego godność osobowościowa. Ta szczególna dwoistość pozwala traktować prawość jako zasadę życia społecznego, postawę etyczną i powinność moralną (de Tchorzewski, 2016, s. 19-34). Mają one swoje odzwierciedlenie w takich kategoriach jak: godziwość, wierność ideałom, sumiennosc, prawdomówność, sprawiedliwość, nieprzekupność, solidność, rzetelność, lojalność itp. Godność nauczyciela wyraża jego prawość, która nakazuje mu być cierpliwym, opiekuńczym, okazywać szacunek, budzić nadzieję, nie tolerować chamstwa i kłamstwa. To walka nie z uczniami, ale o uczniów, którzy postrzegają świat inaczej niż pokolenie dorosłych. Nauczyciel ma być przewodnikiem w rozumieniu jego złożoności.

Godność osobista nauczyciela uwarunkowana jest zrozumieniem przez niego samego sensu i znaczenia własnej działalności zawodowej we wszystkich wymiarach pracy pedagogicznej, jak i w pozaedukacyjnym życiu. Godność ta wiąże się nierozdzielnie z respektowaniem różnych płaszczyzn obowiązków i powinności zawodowych, które wyrastają zarówno z ogólnych zasad etycznych i deontologicznych wskazań, przed którymi nie może uchylać się nauczyciel. Do nich należy w pierwszej kolejności zaliczyć: przyjęte i obowiązujące normy w działaniach pedagogicznych; osobiste przekonanie o własnych postawach moralnych związanych z wykonywaniem zawodu; ocenianie własnego postępowania według kryteriów moralnych (dobra – zła). Wszystkie one uwyrażniają się w nienagannej aktywności, przeżywaniu celów i zadań ukierunkowujących pracę nauczyciela na poszukiwanie wraz z uczniami prawdy, dobra i piękna, które stanowią istotę jego pracy pedagogicznej. Dyskretne czuwanie, obserwowanie, utrzymywanie kontaktu, wyrozumiałość, zawracanie ze złej drogi, towarzyszenie w dorastaniu, przygotowanie do dorosłości najmłodszych należy do misji pedagogicznej, jakiej podejmuje się nauczyciel. Tymczasem coraz częściej takim działaniom nauczycielskim towarzyszy kruchość relacji międzyosobowych/międzyludzkich, które przejawiają się w narastającym poczuciu osamotnienia nauczycieli w tworzeniu optymalnych warunków organizowania i kierowania procesami edukacyjnymi, pozbawionymi wsparcia i współpracy środowisk współodpowiedzialnych za rezultaty pracy dydaktyczno-wychowawczej oraz wsparcia pedagogów będących coraz częściej ofiarami żądań rodziców i uczniów czy też różnych instytucji społecznych, które przyczyniają się do marginalizowania znaczenia edukacji, a nierzadko dyskryminacji czy wręcz agresji wobec konkretnych nauczycieli i wychowawców.

Godność nauczyciela należy postrzegać przynajmniej w dwóch wymiarach: aksjologicznym i normatywnym. W wymiarze aksjologicznym oznacza bycie wiernym wartościom i zasadom, które ukierunkowują drogę życiową i profesjonalną nauczyciela. Dzięki nim angażuje on myśli, umacnia wolę działania i odnajduje to, co jest ważne w jego życiu osobistym i profesjonalnym, oraz uświadamia sobie to, czemu poświęca własne życie.

Z kolei w wymiarze normatywnym godność oznacza jedną z wielu nabytych przez nauczyciela sprawności natury ludzkiej, które świadczą o jego prawości. Godność w tym znaczeniu uwyrażnia się w trafności podejmowanych decyzji człowieka według pewnego porządku. Do tego porządku wpisać należy m.in. bezinteresowność, prawdomówność, sprawiedliwość, uczciwość, tolerancję, które mogą stanowić empirycznie mierzalne wskaźniki umożliwiające dokonywanie oceny nauczycielskiej godności. Godność w wymiarze normatywnym należy kojarzyć z wysiłkiem i zaangażowaniem nauczyciela w świat wartości.

Godność jako wewnętrzna właściwość każdej osoby ludzkiej, w tym także, a może przede wszystkim nauczyciela (*dignitas educandus*), jest uposażona w niezwykłe prawo: prawo do szacunku. Prawo nauczyciela do szacunku chroni jego prawo do nie naruszalności dobra osobistego, prawo do wolności oraz prawo do osiągnięcia satysfakcji.

Godność nauczyciela ma swój realny wymiar w postaci jego sprawności moralnych. Ich fundamentem są cnoty mające charakter autoteliczny. Sprawności moralne jako wyraz godności człowieka kształtują jego charakter poprzez realizację celów, których źródłem są wartości. W tym znaczeniu wartości mają charakter instrumentalny. Sprawność moralna to nie tylko sama gotowość, czy też potencjalne dążenie nauczyciela do dobra, ale to aktywna wola odzwierciedlająca się w czynieniu dobra według własnych decyzji moralnych. To także walka w pokonywaniu wewnętrznych słabości i zewnętrznych trudności, jak również postępowanie, które jest świadectwem opowiadania się za dobrem. Sprawności moralne jako wyraz godności człowieka kształtują jego charakter poprzez realizację celów, których źródłem są wartości. W tym znaczeniu wartości mają charakter instrumentalny.

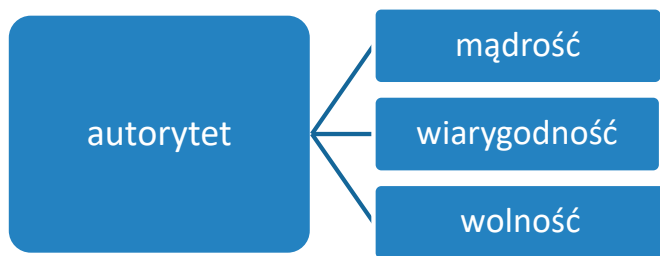
Autentyczny i realny model autorytetu nauczyciela

Autorytet jest terminem, który we współczesnym języku nauk społecznych traci swoją rolę i znaczenie w opisywaniu oraz wyjaśnianiu relacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi osobami, pomiędzy osobami a wspólnotami, do których one przynależą, a także pomiędzy jednostkami i grupami społecznymi oraz organizacjami, które je zrzeszają, a instancjami różnych instytucji państwowych, administracyjnych i sądowniczych. Autorytet rozumiany jest jako zbiór cech osób lub instytucji, której jest on przypisany na mocy powszechnego i zarazem społecznego mandatu lub jako rezultat rozeznania w obszarze relacji międzyludzkich (por.: de Tchorzewski, 2017, s. 187-212). H. Arendt powiada, że: „(...) postępowi współczesnego świata towarzyszy nieustający, coraz rozleglejszy i coraz głębszy kryzys autorytetu” (Arendt, 1994, s. 113). Powierzchnowość i banalizacja życia w globalizującym się świecie oraz towarzyszący im chaos aksjonormatywny prowokują do dyskusji wokół tego, czym w gruncie rzeczy jest autorytet nauczyciela i szkoły, co decyduje o tym, że nadal jeszcze pewne osoby wykonujące ten zawód traktuje się jako autorytety, a inne nimi przestają być lub po prostu nie są. Nie ulega wątpliwości, że rola autorytetu nauczycielskiego podlega ustawicznym przeobrażeniom, że

nowe realia zmieniają oczekiwania wobec funkcji, jaką on spełnia w życiu ucznia i jego rodziców, a także w najbliższym środowisku oraz szerszych kręgach zbiorowości społecznych, że nie cechuje go już tradycyjna stabilność, gdyż stale rosną oczekiwania i poszukiwania pozaszkolnych osób i pozaedukacyjnych instytucji, którym bardziej się ufa niż nauczycielom i szkole. Ta ostatnia odgrywa coraz mniejszą rolę w przewodzeniu ludziom w coraz bardziej skomplikowanym świecie. Zjawisko to skłania do refleksji nad autorytetem/autorytetami nauczycielskimi w warunkach aktualnej rzeczywistości.

Autentyczny i realny autorytet jest bytem złożonym, który kształtuje się w procesie łączenia się różnych współzależnych od siebie elementów. Do nich zapewne należy zaliczyć w pierwszej kolejności takie wartości, jak: mądrość, wiarygodność i wolność, które są po prostu aksjologicznym fundamentem i właściwością każdego nauczycielskiego autorytetu. Uczniowie i ich rodzice darzą autorytetem nauczycieli wówczas, gdy dokonają rozeznania tych niezwykłych wartości w ich zachowaniach i postępowaniu. Wartości te stanowią niejako cechy konstytutywne autorytetów nauczycielskich, którym można w pełni zaufać, poddając się dobrowolnie ich kierownictwu. Innymi słowy mówiąc, uczeń poszukujący drogą osobistego doświadczenia komunikacji i relacji interpersonalnych z nauczycielami darzyć będzie autorytetem tych nauczycieli, których na co dzień cechuje w codziennym działaniu mądrość, wiarygodność i wolność, umacniające ich osobistą godność.

Schemat 3. Struktura aksjologiczna nauczycielskiego autorytetu.

Źródło: opracowanie własne.

Mądrość jest warunkiem autorytetu, która uwyraźnia się w postaci niezwykłego elementu ludzkiego wymiaru intelektualnego, moralnego, społecznego, duchowego, religijnego, estetycznego, a także fizycznego. Nie należy jej utożsamiać jedynie z wiedzą, którą legitymują się przede wszystkim eksperci różnych dziedzin, niekoniecznie uznawani za osoby posiadające autorytet, chociaż niekiedy bywają także erudytami. Minął jednak czas klasycznych erudytów, a zaczął się czas researcherów, którzy opanowali umiejętność poszukiwania informacji, a ich zdobywanie nie jest warunkiem autorytetu. Autorytet nauczyciela zakorzeniony w jego mądrości staje się dyrektywą postępowania dla jego uczniów, czyli ukierunkowuje ich na działania rozumne i zgodne z wolą, chroni

przed przeciwnościami, jakimi są głupota, wyrażająca się absurdalnym i nielogicznym myśleniem poznawczym i postępowaniem. Taki autorytet nauczyciela nie kształtuje u uczniów umiejętność rozeznawania tego, co prawdziwe/falszywe, dobre/słuszne od złego/niesłusznego, co piękne/godne podziwu od brzydoty/i koniecznie odrzucone.

Wiarygodność, czyli niezawodność, to właściwość spajająca wcześniej wymienione cechy decydujące o autentyczności autorytetu nauczyciela. Ten, komu przypisuje się powagę i uznanie, w istocie rzeczy musi być wiarygodny, to ktoś, do kogo ma się zaufanie. Zaufanie do nauczyciela nie może być niczym wymuszone, musi być wolne od wszelkich zewnętrznych nacisków, sugestii, a także jakichkolwiek manipulacji. Wiarygodność gwarantuje niezawodność autentycznego i realnego autorytetu nauczyciela. Jego autorytet jawi się jako niekwestionowana siła dla uczniów, czerpiących z niego zwłaszcza wtedy, gdy przychodzi im zmagać się z „faktami” i „stanami rzeczy”, jakie napotykają w codziennym życiu, z którymi trudno sobie poradzić. Wiarygodność jako element „składowy” autorytetu jest dowodem nie tylko jego uznania, ale przede wszystkim jego zrozumienia. Nauczyciel posiadający autentyczny autorytet jest wolny od jego narzucania nie tylko swoim uczniom, ale także innym osobom. Nie można budować realnego autorytetu na przymuszaniu innych do jego uznawania. To uczeń sam decyduje o uznaniu nauczyciela jako osoby posiadającej autorytet. Autorytet nauczyciela nie jest mu dany z racji wykonywanego zawodu, lecz budowany poprzez ustawiczne uwiarygodnienie siebie jako osoby kompetentnej w zakresie przyczyniania się i wspomagania ucznia w procesie jego rozwoju; osoby, której powierza się dobrowolnie swoją drogę edukacyjną. Autorytety nauczycielskie „nadawane” w przeszłości na mocy obyczaju, tradycji, a nawet prawa należą do przeszłości. Tylko wiarygodność nauczyciela jako cecha konstytutywna jego autorytetu jest gwarantem jego posiadania i uznawania. Nauczyciel legitymujący się autentycznym autorytetem jest osobą wiarygodną, realnie kształtującą zachowania i postawy młodych ludzi, którzy poddają się dobrowolnie jego wpływom. I nie ma to nic wspólnego z posiadaniem władzy nad nimi.

W dynamicznie zmieniających się czasach chaosu aksjonormatywnego coraz trudniej nauczycielowi stawać się autorytetem budowanym na wiarygodności. Dorastający, zwłaszcza zaś dzieci nie nadążają za tym, co ciągle się zmienia w ich otoczeniu, co ulega przewartościowaniom. Coraz rzadziej mają do czynienia z czymś, co ma cechy długotrwałości. Stąd autorytet nauczyciela nie ma charakteru stabilnego, gdyż jego wiarygodność jest często podważana. Dotyczy to zarówno osobowych autorytetów nauczycieli, jak i środowiska ich pracy, czyli szkoły. Wystarczy niekiedy popełnienie błędu, który może być następstwem ułomności nauczyciela, aby jego autorytet przestał być wiarygodny i legł w gruzach. Autorytet nauczyciela budowany na wiarygodności wymaga od niego takich cnót, jak roztropność, pokora, cierpliwość, a niekiedy nawet męstwo.

Autorytet nauczyciela buduje poczucie jego osobistej wolności. Idzie tu o jej trzy wymiary, o wolność psychologiczną, wolność naturalną i wolność społeczną (Ślipko, 1999, s. 11-14). Wolność psychologiczna nauczyciela to jego autonomiczna siła kierująca go ku poznawaniu samego siebie i otaczającego go świata. Nauczyciel pozbawiony wolności psychologicznej nie jest zdolny do poszukiwania prawdy, a jego działania

są skrępowane naciskami i przymusem zewnętrznym. Bez poczucia wolności psychologicznej nauczyciel przestaje być bytem samodzielnym, a tym samym pozbawia samego siebie autorytetu.

Wolność naturalna nauczyciela budowana jest na wpisanym w jego rozumną naturę obiektywnym łądzie moralnym. Poznawanie przez nauczyciela wartości i przekazywanie ich wychowankom wiąże się ściśle ze światem wartości moralnych, które stanowią źródło i fundament powinności oraz obowiązków każdego człowieka. Właściwie ukształtowana wolność naturalna nauczyciela wzmacnia jego sprawności moralne, zwłaszcza jego autokreatywność, samodyscyplinę, sumienność oraz pracowitość, a tym samym przyczynia się do budowania i umacniania osobistego autorytetu. Autorytet nauczyciela może zaistnieć w świadomości innych tylko wtedy, gdy są oni głęboko przekonani o autentycznej wolności wewnętrznej osoby nim obdarowanej.

Pod pojęciem wolności społecznej mieszczą się takie jej formy, jak wolność sumienia i religii, wolność myśli i słowa, wolność obywatelska itp. Te formy wolności niejako determinują autorytet i chociaż przysługują każdej osobie, to należy podkreślić, że bez poczucia wolności społecznej autorytet nauczyciela nie ma najmniejszej szansy na autentyczne zaistnienie. Nauczycielska wolność myśli i słowa wyklucza skrępowanie, które ogranicza głoszenie prawdy, a tym samym pozbawia możliwości wypełniania misji wychowawczej i nauczającej. Nauczyciela, który korzysta z wolności osobistego sumienia, do czego ma pełne prawo, charakteryzuje zdolność do oceny własnych działań przez odwoływanie się do etycznych pojęć dobra i oraz aprobowanej hierarchii wartości (por.: Gała, 1992, s. 25).

Odpowiedzialność warunkiem profesjonalizmu nauczyciela

Pojęcie odpowiedzialności jest pojęciem wieloznacznym, szeroko stosowanym, różnie rozumianym i odnoszącym się do różnych zjawisk życia indywidualnego oraz społecznego, ujmowanego w różnych kontekstach. Coraz wyraźniej zarysowuje się obszar refleksji, nazywany filozofią odpowiedzialności, a więc jej rozważaniem bez ograniczenia się do wybranych kwestii, które ujmuje się np. jako odpowiedzialność moralna, odpowiedzialność prawna, odpowiedzialność polityczna, odpowiedzialność zawodowa czy wreszcie samoodpowiedzialność. Odpowiedzialność z reguły oznacza wzięcie na siebie skutków własnego działania i postępowania, do czego człowiek czuje się wewnętrznie przymuszony z uwagi na własną postawę moralną lub sytuację prawną, a także społeczną.

Fenomen odpowiedzialności tak silnie oddziałuje na współczesną myśl człowieka, iż ten próbuje konstruować szereg różnych szczegółowych teorii odpowiedzialności. W czasach chaosu aksjonormatywnego pewną trudność sprawia w miarę pełne dookreślenie pojęcia odpowiedzialności nauczycielskiej. Można przyjąć, że odpowiedzialność nauczyciela odnosi się do wzięcia na siebie skutków własnego działania, do czego jest on jako pedagog zewnętrznie zobligowany przez organ prowadzący szkołę, ale także jako osoba moralnie ukształtowana i dojrzała, wewnętrznie przymuszona z uwagi na

to, że musi te działania przypisać sobie samej, własnym decyzjom oraz swej woli (por. Schwartlander, 1955, s. 6). W przypadku nauczyciela, należy dodać, że jest on odpowiedzialny także za czyny, których wprawdzie nie chciał dokonać i nie dokonał, ale od niego zależało, by im zapobiec. Innymi słowy mówiąc: bycie odpowiedzialnym nauczycielem jest zaciągnięciem pewnych zobowiązań moralnych (por.: Sillamy, 1995, s. 185).

Bycie odpowiedzialnym nauczycielem sprowadza się często jedynie do jego osoby, do niego samego. I chociaż należy uznać to za ważną cechę postępowania każdego człowieka, to w przypadku nauczyciela bycie odpowiedzialnym należy rozumieć jako efekt postępowania w odniesieniu do uczniów-wychowanków i ich rodziców, a także jako rezultat samosterowania własnym rozwojem. Dlatego odpowiedzialność nauczyciela należy rozeznawać w szerszym kontekście i w pewnej perspektywie społecznej.

Indywidualna, osobista odpowiedzialność każdego nauczyciela nie może wykluczać odpowiedzialności wspólnotowej występującej w różnych relacjach (nauczyciel/e – uczniowie – rodzice), które odzwierciedlają ich stosunek do wartości stanowiących fundament wszystkich procesów pedagogicznych. Obowiązuje w nich zasada równowagi złożonej, czyli podziału odpowiedzialności pomiędzy wszystkie podmioty tych procesów. Jednakże to właśnie nauczyciel w sposób szczególny, chcąc zachować godność osobistą i być uznanym za autorytet, bierze na siebie odpowiedzialność za czyny, zachowania i postępowanie własne. To przede wszystkim on bierze za nie odpowiedzialność, może być pociągany do odpowiedzialności, zwłaszcza dlatego, że jego działania stanowią kwestię publiczną i nie ograniczają się do „własnego sumienia”. Odpowiedzialność nauczyciela nie jest celem samym w sobie, lecz spełnia określone funkcje społeczne o charakterze intencjonalnym, a zarazem praktycznym. Odpowiedzialność nauczyciela ma przynosić pożytek życiu osobistemu ucznia oraz wzmacniać godność i autorytet samego nauczyciela.

Nauczyciel w czasach chaosu aksjonormatywnego, jak nigdy dotąd, staje przed problemem dokonywania wyborów moralnych w konfliktowych i zarazem złożonych sytuacjach na własne ryzyko, na własną odpowiedzialność. Stąd zrozumiała wydaje się konieczność wyrabiania w nauczycielu poczucia odpowiedzialności nie tylko za samego siebie, ale także za kształt najbliższego świata społecznego, w którym żyje we wspólnocie z uczniami, ich najbliższym środowiskiem, którego stanowią integralną część. Odpowiedzialność nauczyciela polega na tym, że w każdej dziedzinie swojej aktywności ma on pełne jej poczucie i potrafi się liczyć z konsekwencjami swego działania.

Gdy mówimy o odpowiedzialności nauczyciela, mamy najczęściej na uwadze jego odpowiedzialność służbową, dyscyplinarną bądź prawną. Chociaż każda z nich dotyczy jak gdyby innego obszaru aktywności i postaw zawodowych, to wnikliwsza analiza tego problemu pozwala zauważyć, że w wielu miejscach mają one wspólne zakresy. Dostrzeżenie tego faktu zmusza do chociażby pobieżnego uporania się z pewnymi następstwami tego faktu, które z niego wynikają. Zakresy służbowej, dyscyplinarnej i prawnej odpowiedzialności nauczyciela określają akty stanowione, czyli ustawy dotyczące edukacji, rozporządzenia organu prowadzącego szkołę, a także jej statuty i regulaminy oraz uchwały rad szkoły czy rad pedagogicznych.

Bez względu na formalno-treściowe rozstrzygnięcia kwestii dotyczącej rozróżnienia w „polu odpowiedzialności zawodowej”, należy zdać sobie sprawę, że każde z nich wiąże się ściśle z pojęciem „odpowiedzialności moralnej”, bowiem ta oparta jest na kategorii wartości dobra i jego zaprzeczenia. Trzeba jednak dodać, że każdy człowiek jest odpowiedzialny moralnie tylko wówczas, gdy istnieje możliwość rozróżnienia dobra od zła, prawdy od fałszu oraz gdy dokonuje się między nimi świadomego wyboru.

Odpowiedzialność moralna nauczyciela odnosi się przede wszystkim do jego postępowania w zakresie pracy dydaktyczno-wychowawczej oraz pracy organizacyjnej na rzecz szkoły i jej najbliższego otoczenia. Jednakże z racji zróżnicowanych pól odpowiedzialności zawodowej i wynikających z nich zadań, jakie przypisuje się nauczycielom, ich odpowiedzialność musi cechować niezależność, bezstronność, otwartość, rzetelność i odwaga.

Takie podejście nauczyciela do odpowiedzialności wskazuje na ścisły związek z moralnym wymiarem jego życia. Odpowiedzialność nauczyciela jest więc czymś, co wiąże się nie tylko z prostym czynem, działaniem czy zachowaniem człowieka, ale także – a może przede wszystkim – z tym, co określa się postępowaniem, które nigdy nie jest wolne od moralnego wymiaru jego stosunku do drugiego człowieka oraz otaczającego go świata.

Odpowiedzialność nauczyciela występuje zawsze w jakimś jawnym bądź ukrytym związku z godnością i prawością jako właściwościami przypisywanymi człowiekowi, które w sobie on kształtuje na drodze różnych, często odmiennych od siebie relacji, w jakie wchodzi z innymi. Tymi innymi dla nauczyciela są konkretni uczniowie, ich rodzice oraz środowisko. Eberhard Griesebach twierdzi, że „odpowiedzialność wydaje się przeto warunkiem i podstawową formą naszej rzeczywistości. Moja relacja z Innym, który wyznacza mi granicę, jest w rzeczywistości określona przez odpowiedzialność” (Griesbach, 2004, s. 62).

Odpowiedzialność osobista, indywidualna nauczyciela z reguły jest konkretna, uchwytana, oczywista. Obejmuje swym zasięgiem wszelkie działania, zachowania i postawy nauczyciela, które wyznaczone są zadaniami wynikającymi z pełnienia różnych ról w społeczności szkolnej. Do nich zalicza się rolę dydaktyka, wychowawcy oraz opiekuna, który przyczynia się do formacji intelektualnej i moralnej powierzonych jemu uczniów, jak i do ustawicznej formacji samego siebie. Ta ostatnia przyjmuje postać procesu ustawicznego samokształtowania się. W zasięgu tym mieszczą się osobiste zadania wynikające z racji powierzanych funkcji i zadań przez społeczność szkolną.

Można także mówić o nauczycielskiej odpowiedzialności grupowej. W tym przypadku chodzi o całą społeczność szkolną, której odpowiedzialność dotyczy jakości postaw oraz działań podejmowanych w poczuciu więzi społecznej. Wyrażają ją właściwe relacje i struktury interpersonalne budowane na stycznościach, stosunkach i czynnościach społecznych kształtujących wspólnotę szkolną jako specyficzny rodzaj/typ rzeczywistości społecznej. Innymi słowy można powiedzieć, że wszyscy nauczyciele danej szkoły są odpowiedzialni za wzajemne relacje interpersonalne, czyli stosunki społeczne, oraz wspólne wykonywanie zadań pedagogicznych, a także za czynności społeczne, których celem jest zmierzanie do odkrywania i upowszechniania wartości.

Wreszcie można także wskazać na konieczność odpowiedzialności ogółu nauczycieli, czyli nie tylko określonej wspólnoty lokalnej szkoły czy środowiska, ale całego stanu nauczycielskiego rozumianego jako określona grupa zawodowa. Ten typ odpowiedzialności, czy raczej współodpowiedzialności ma w jakimś stopniu wymiar bardziej uniwersalny i dotyczy on skutków i sposobów wykorzystywania osiągnięć edukacyjnych w wymiarze prospektywnym. To odpowiedzialność na co dzień mało uchwytna, jednakże brzemenna w skutkach. Istotą tej odpowiedzialności jest naprowadzanie różnych zbiorowości ludzkich (od małych wspólnot po globalny świat) na dostrzeganie działań edukacyjnych jako dobra, z którego wynikają określone i wielowymiarowe pożytki, ku którym ludzkość winna nieustannie zmierzać.

Wymienione wymiary odpowiedzialności nauczycielskiej ukazują nam ją samą jako złożony fenomen. Z jednej strony przyjmuje ona postać odpowiedzialności intymnej, osobistej, konkretnej, zaś z drugiej odpowiedzialności społecznej, niekiedy nazywanej zbiorowej, którą próbuje się nierzadko rozumieć pejoratywnie.

Nie wdając się w bardziej pogłębioną analizę szczegółów, można przyjąć, iż we wspomnianych wymiarach odpowiedzialności przenikają się wzajemnie dwa jej rodzaje, a mianowicie odpowiedzialność i samoodpowiedzialność. Być może ten pierwszy rodzaj odpowiedzialności można byłoby określić jako odpowiedzialność podstawową, zasadniczą czy nawet społeczną. Proponuję jednak dla większej wyrazistości i przejrzystości odwołać się do poglądu Georga Plichta, który uważa, że

pojęcie odpowiedzialności ma podwójne odniesienie: odpowiada się za coś lub za kogoś – i jest się odpowiedzialnym przed pewną instancją, zleceńodawcą, który jest źródłem odpowiedzialności (...) (Plicht, 2004, s. 139).

Z powyższego wynika, że owo „odpowiadanie za coś lub za kogoś” winno dokonywać się najpierw w świadomości podmiotu odpowiedzialnego. W takim przypadku można mówić o samoodpowiedzialności. Jej istotę ukazuje Wilhelm Weischedel w stwierdzeniu: „Ja sam oznacza w pierwszym rzędzie: ja, nie ktoś inny jestem tym, przed którym ta odpowiedzialność ma miejsce” (Weischedel, 2004, s. 96).

W odniesieniu do odpowiedzialności nauczyciela należy powyższą myśl odczytać następująco: najpierw ja sam, przed samym sobą, odpowiadam za podjętą decyzję o wyborze i jakości pracy pedagogicznej, za jej efekty lub ich brak, za ich następstwa, czy skutki. Ten rodzaj odpowiedzialności, a raczej samoodpowiedzialności nie jest zwykłym pozostawieniem problemu „własnemu sumieniu”, a jedynie uwyrażnia dojrzałą odpowiedzialność podstawową, zasadniczą czy wręcz społeczną. Tego rodzaju odpowiedzialności nie osiąga się z pominięciem samoodpowiedzialności, która ma istotne znaczenie w przypadku pracy dydaktycznej i wychowawczej, jak i innej, zwłaszcza tych osób, które wykonują zawody społecznego zaufania. W przypadku nauczycieli, którzy pełnią funkcje dydaktyków, wychowawców i opiekunów, a także mają różne zadania w systemie edukacyjnym, odpowiedzialność jest ściśle powiązana z samoodpowiedzialnością. Ta zaś polega na dawaniu posłuchu wewnętrznemu poczuciu postępowania i czynów zgodnych

z akceptowanymi zasadami, normami i sankcjami obowiązującymi w tym zawodzie. Brak odpowiedzialności i samoodpowiedzialności skutkuje reakcją najbliższego środowiska oraz społeczności lokalnej, dezaprobatą na negatywne zachowania, a w ostateczności ponoszeniem konsekwencji wynikających z wymierzonej kary.

Na działania odpowiedzialne nauczyciela składają się te czyny i postępowania, które świadczą o jego pełnej dojrzałości, osobistej kompetencji wyrażającej się w ciągłych, długotrwałych i dynamicznych procesach samokontroli, zdyscyplinowania i konsekwencji. To działania świadome i podejmowane zgodnie z jego wolą, zorientowane na świat wartości uniwersalnych, które stanowią – zdaniem M. Gołaszewskiej – centralny punkt odniesienia, jakim jest kategoria człowieczeństwa (por.: Gołaszewska, 1990, s. 129-130).

Odpowiedzialność, która jako kategoria ma zastosowanie we wszystkich sferach ludzkiego istnienia i działania, stanowi cechę konstytutywną dla istoty każdego człowieka. Wynika to z faktu, że odpowiedzialność jest ustawicznie konfrontowana z zadaniami znanymi i nieznanymi, jakie człowiekowi przychodzi rozwiązywać w ciągu całego życia, w tym także w jego przestrzeni zawodowej.

Odpowiedzialność uświadamia nauczycielowi konieczność zmagania się z czasem teraźniejszym i przyszłym, który niesie z sobą nieprzewidywalne zobowiązania wobec siebie samego, jak i innych; wobec tego, co w nim tkwi, jak i wobec tego, co świadczyć winno o jego człowieczej egzystencji. Dlatego tak ważne jest podjęcie próby rozumienia tego, czym faktycznie jest odpowiedzialność w każdym wymiarze, także w wymiarze pracy zawodowej nauczyciela.

Odpowiedzialność nauczyciela należy potraktować jako swoisty imperatyw pedagogiczny. Odpowiedzialność wychowujących rozumiana w kategoriach imperatywu pedagogicznego dotyczy powinności wspomagania dorastających w ich jednostkowym i społecznym rozwoju. Można zatem powiedzieć, że ponoszą oni odpowiedzialność moralną szczególnie wtedy:

1. Gdy nie podejmują przyjętych na siebie zadań i wynikających z nich obowiązków oraz powinności, chociaż powinni.
2. Gdy podejmują zadania, obowiązki i powinności nie tak, jak powinni.
3. Gdy podejmują je, chociaż nie powinni.

Zakończenie

W miejsce tradycyjnego podsumowania i zakończenia refleksji odnoszącej się do obranych kwestii proponuję czytelnikowi tego tekstu odnieść się do niżej sformułowanych pytań:

Czy godność osobowa, godność osobowościowa i godność osobista, które należy wiązać z ustawicznym odkrywaniem i przeżywaniem wartości samego siebie, jest przedmiotem procesu kształtowania osobowości profesjonalnej kandydatów na nauczycieli, dzięki czemu mogą oni doznawać poczucia sensu życia w wymiarze osobistym i zawodowym?

Czy godność zawodu nauczyciela wymaga obecnie ochrony prawa do szacunku, prawa do nienaruszalności dobra osobistego, prawa do wolności, prawa do osiągnięcia satysfakcji?

Czy czasy chaosu aksjonormatywnego sprzyjają zachowaniu tradycyjnej wizji autorytetu nauczyciela w społeczeństwie, wśród rodziców i uczniów?

Co może sprzyjać optymalizacji autorytetu nauczycielskiego, który jest warunkiem koniecznym w realizacji celów i zadań wychowawczych?

Czy współczesny chaos aksjonormatywny, który sprzyja nieradzeniu sobie z odpowiedzialnością przez człowieka, jest podstawą do uwolnienia nauczycieli od odpowiedzialności moralno-społecznej i profesjonalnej?

Czy w uczelniach kształcących kandydatów na nauczycieli przywiązuje się dostateczną wagę do tego, aby w nauczycielskiej formacji profesjonalnej kształtować ich godność osobową, osobowościową i osobistą, wyposażać ich w rozeznanie, na czym polega autentyczny i realny autorytet oraz na czym zasadza się odpowiedzialność zawodowa?

BIBLIOGRAFIA

- Anzebacher, A. (2006). Co oznacza godność człowieka. *Horyzonty Wychowania*, nr 5(9).
- Arendt, H. (1994). *Między czasem minionym a przyszłym*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Aletheia.
- Badura, E. (1981). *Emocjonalne uwarunkowania autorytetu nauczyciela*. Warszawa: WSiP.
- Bocheński, J.M. (1974). *Was ist Autorität? Einföhrung in die Logik der Autorität*. Freiburg.
- Brajowicz, S.M. (1974). Analiza filozoficzna pojęcia autorytet. *Człowiek i Światopogląd*.
- Cialdini, R. (1994). *Wywieranie wpływu na ludzi*. Gdańsk: Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dominian, J. (1988). *Autorytet*. Warszawa: PAX.
- Gała, A.E. (1992). *Uwarunkowania wychowawcze dojrzałej moralności*. Lublin: KUL.
- Jazukiewicz, I i de Tchorzewski, A.M. (2016). *Godność jako wartość i problem edukacyjny*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Gołaszewska, M. (1990). *Istota i istnienie wartości*, Warszawa: PWN.
- Griesbach, E. (2004). *Odpowiedzialność*. W: J. Filek (red.), *Filozofia odpowiedzialności XX wieku. Teksty źródłowe*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Ingarden, R. (1972). *Książeczka o człowieku*. Kraków: Znak.
- Kozielecki, J. (1984). Godność a charakter człowieka. *Więź*, nr 5.
- Kurdybacha, Ł. (1948). *Zawód nauczyciela w ciągu wieków*. Warszawa: Czytelnik.
- Kwiatkowska, H. (2008). *Pedeutologia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i profesjonalne.
- Marcińczyk, B. (1991). *Autorytet osobowy: geneza i funkcje regulacyjne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Mazurek, F.J. (1995). Godność osoby ludzkiej jako norma. *Społeczeństwo*, nr 4.
- Mirski, J. (1932). *Projekt nauki o nauczycielu, czyli pedeutologia*, nr 6.
- Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny*, 1998. Pod red. A.M. de Tchorzewskiego. Bydgoszcz: Wers.
- Olubiński, A. (red.) (2012). *Autorytet. Czy potrzebny w procesie edukacji?* Toruń: Impuls.
- Opozda, D. (2016). Autorytet. W: *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*. Radom: PWE.
- Pająk, J. Autorytet jako kategoria pojęciowa. *Zeszyty Naukowe WSP Opole*, nr XXIX.

- Plicht, G. (2004). Pojęcie odpowiedzialności. W: J. Filek (red.), *Filozofia odpowiedzialności XX wieku. Teksty źródłowe*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Ricoeur, P. (1999). Paradoks autorytetu. W: *Oświecenie dzisiaj. Rozmowy w Castel Gandolfo*. Kraków: Znak.
- Rowid, H. (1912). O przygotowaniu do zawodu nauczycielskiego. *Nowe Tory*, 6.
- Rowid, H. (1920). W sprawie organizacji studiów nauczycieli szkół powszechnych w przyszłości. *Ruch Pedagogiczny*, R. 7, nr 1-3, s. 34-44.
- Rynio, A. (2019). *Wychowanie do odpowiedzialności*. Lublin: KUL.
- Schwartlander, J. (1955). Odpowiedzialność jako podstawowe pojęcie filozoficzne. *Znak*, 10.
- Sillamy, N. (1995). *Słownik psychologii*. Katowice: „Książnica”.
- Sznajder, I. (1938/1939). *Pedeutologia, jej rozwój i metody*.
- Życówna, A. (1915). *O powinnościach nauczyciela i jego kształceniu*. Warszawa: Księgarnia J. Lisowskiej.
- Ślipko, T. (1999). Trojakie oblicze wolności. W: *Wolność jako wartość i problem edukacyjny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wers.
- Tchorzewski de A.M. (red.). (1998). *Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wers.
- Tchorzewski de A.M. (2017). Autorytet i jego struktura aksjologiczna. *Studia Paedagogica Ignatiana*. Vol. 35, nr, 5.
- Tchorzewski de, A.M. (2016). Metafizyka i doświadczanie godności. W: I. Jazukiewicz i A.M. de Tchorzewski (red.), *Godność jako wartość i problem edukacyjny*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Tchorzewski de, A.M. (2016). O potrzebie zmian w formacji profesjonalnej nauczycieli. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, Vol. 35, nr 3.
- Tchorzewski de, A.M. (2016). *Prawość – atrybut czy aberracja w procesie kształcenia*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Weishedel, W. (2004). Istota odpowiedzialności. W: J. Filek (red.), *Filozofia odpowiedzialności XX wieku. Teksty źródłowe*. Kraków: Wydawnictwo UJ.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>